

A ROMAELLENESSÉGET CSÖKKENTŐ INTERVENCIÓK ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA¹

LANTOS Nóra Anna

ELTE PPK Pszichológiai Intézet, Szociálpszichológia Tanszék
lantos.nora@ppk.elte.hu

KENDE Anna

ELTE PPK Pszichológiai Intézet, Szociálpszichológia Tanszék

ÖSSZEFOGLALÓ

Háttér, célkitűzések: A tanulmány célja, hogy áttekintse az előítéletesség, ezen belül pedig a romaellenesség csökkentését célzó intervenciókkal kapcsolatos elméleteket és kutatásokat, és ezek tükrében mutasson be és értékeljen néhány Magyarországon alkalmazott intervenció programot jó gyakorlatként. A tanulmányban végül javaslatot teszünk arra, hogy milyen szempontokat érdemes figyelembe venni a hatékony intervenciók kiválasztásánál és alkalmazásánál.

Eredmények: A romaellenességet csökkentő intervenciók során fontos szempont, hogy az előítéletesség egy olyan esetéről van szó, amelyben egyszerre jutnak kiemelkedő szerephez a nyíltan kifejezett, hagyományos sztereotípiák, az előítéletesség tagadása (amely egyfajta modern rasszizmusként jelenik meg), illetve a kulturális elismerés hiánya. A kontrollált kísérleti körülmények között és a terepen végzett vizsgálatok egyaránt alátámasztják a társadalmi normák szerepét és azt mutatják, hogy a romaellenesség egyes dimenziói csak korlátozott mértékben csökkenthetők. A gyakorlatban megvalósuló intervenciók három típusba sorolhatók, amelyek eltérő módon próbálnak az előítéletességre hatni: (1) edukatív, (2) kontaktusalapú és (3) demonstratív intervenciók. Az intervenciók különböznek elméleti megalapozottságukban, célcsoportjaikban és alkalmazott módszereikben is.

Következtetések: Figyelembe véve azokat az általános pszichológiai mechanizmusokat, amelyek a társadalmi változást lehetővé teszik, az intervencióknak az előítéletek csökkentését és a szolidáris cselekvés növelését kell elérnie a többségi társadalom tagjainál. Ugyanakkor az általános mechanizmusok mellett kiemelkedő szerepet kap a konkrét intervenció terep, ezért egy adott beavatkozás tervezésénél a helyi adottságokat is figyelembe kell venni.

¹ A kutatás a PolRom projekt keretében készült, „Identifying evidence-based methods to effectively combat discrimination of the Roma in the changing political climate of Europe” címmel, az Európai Unió Justice programjának támogatásával (2014–2020). Weboldal: polrom.eu.

Az adaptáció során azok az intervenciók lehetnek hitelesek, amelyeknek a tervezésében és a kivitelezésében roma emberek is részt vesznek. A roma csoporttagok részvételével hangsúlyt kaphat a roma identitás, amely forrása lehet a roma közösség megerősödésének és a romák kollektív cselekvésének is.

Kulcsszavak: romaellenesség, előítélet-csökkentés, intervenció, kollektív cselekvés

*Ne vegyétek el tőlünk a napot!
Mi is boldog emberek vagyunk.
Nem harcolni, élni akarunk.*

(Fekete Vonat: *Mondd, miért*)

Egy középiskolás diákok körében készült vizsgálatban hangzott el egy diáktól az a mondat, hogy „aki normális, az utálja a cigányokat” (Váradi, 2014). Ez a kijelentés drámai példája annak, hogy a romaellenes előítélet bizonyos kontextusokban elfogadott, sőt előíró normaként jelenhet meg. Az előítélet azonban nem csak véleményekben, hanem a viselkedésben is testet ölt. Az előítéletes viszonyulás a passzívabb viselkedési formáktól, mint a segítségnyújtás és a szolidaritás kifejezésének elmaradása vagy az elkerülés, egészen az aktívabb, ellenséges cselekvéshez vezethet, mint a diszkrimináció vagy szándékos ártalom (Cuddy és mtsai, 2007). Ezek következményei azonban messzire vezetnek: a diszkrimináció nem csak személyközi, hanem jogi és intézményi szinteken is megjelenik (Farkas, 2014; FRA, 2018).

Hiába vannak szakpolitikai lépések a romák integrációja érdekében, ha a többségi társadalom nem motivált a romák befogadására (Stewart, 2012). Ők inkább a romák szegregációját vagy asszimilációját preferálják, a politikai, társadalmi és pszichológiai szempontból leginkább megfelelő akkulturációs kimenettel, az integrációval szemben (Kende és mtsai, 2020). Egy magyar pedagógiaszakos hallgatók körében végzett kísérletben a résztvevőknek fiktív tanulói profilok

alapján kellett javaslatot tenniük arra, hogy milyen iskolába küldenék továbbtanulni az egyes tanulókat. A résztvevők a roma tanulók számára alacsonyabb szintű iskolát javasoltak, mint a nem romák számára (Bruneau és mtsai, 2020). A romaellenes előítéletek tehát nagyban hozzájárulnak az integrációs törekvések sikertelenségéhez, a romák diszkriminációjához, és a romák továbbra is fennálló marginalizált társadalmi helyzetéhez.

Ebben a kontextusban válik igazán fontossá, és egyben jelentős kihívássá, hogy hatékony módokat találjunk a romaellenesség csökkentésére. Azonban az előítélet-csökkentés nem csupán a csoportközi kapcsolatok javítása és a társadalmi együttélés harmóniája szempontjából kulcsfontosságú, hanem ez lehet az eszköze egy igazságosabb, egyenlőbb társadalom kialakításának, amelyben a romák társadalmi helyzete javulhat (Wright és Baray, 2012; Dixon és mtsai, 2016). Ezért is fontos szem előtt tartani, hogy az előítélet-csökkentő intervencióknak több szinten kell hatnia: a vélekedéseket, az attitűdöket, az érzelmeket és a viselkedést egyaránt meg kell céloznia; nem érheti be szemléletformálással, tovább kell lépnie a cselekvés ösztönzésére is (Ditlmann és mtsai, 2017).

A jelen tanulmány első részében áttekintést adunk a leggyakoribb előítélet-csökkentő

módszerekről, majd a romaellenesség csökkentésének speciális kihívásairól. A második részben összefoglaljuk azon empirikus kutatások eredményeit, amelyek célzottan a romaellenességgel foglalkoztak kontrollált kísérleti körülmények között vagy a terepen. A harmadik részben az utóbbi bő évtizedben hazánkban zajló intervenciók fő jellegzetességeit azonosítottuk, és az itt szereplő intervenciók közül néhányat jó gyakorlatként mutatunk be. Végül a szakirodalom tükrében következtetéseket fogalmazunk meg azzal kapcsolatban, hogy milyen tényezőket érdemes figyelembe venni a romaellenesség csökkentését célzó intervenciók kiválasztásánál és alkalmazásánál.

INTERVENCIÓK

A TÁRSADALMI HARMÓNIAÉRT VAGY A TÁRSADALMI VÁLTOZÁSÉRT

Az előítéletek csökkentésének leginkább ismert és empirikusan igazolt módszere a pozitív csoportközi kontaktus. A kontaktushipotézis több évtizedes vizsgálatai azt a következtetést látszanak igazolni, hogy optimális feltételek – egyenlő státusz, közös cél, együttműködő interakció és támogató intézményes normák – mellett ez a módszer hatékonyan csökkenti az előítéleteket (Allport, 1954; Pettigrew és Tropp, 2006). Allport (1954), eredeti felvetésében még leginkább az ismeretlen csoportról szerzett információval magyarázta hatást. Az újabb kutatások viszont arra mutattak rá, hogy bár számítanak a szerzett információk, a kontaktus főként a csoportközi szorongás csökkenésével és a külső csoporttag iránti empátia növekedésével fejt ki hatását, és ez vezet a csoport egésze iránti vélemény megváltozásához (Pettigrew és Tropp, 2008).

Ebből az is következik, hogy a kontaktus elsődlegesen a csoportközi érzelmekre gyakorol hatást, a másik csoporttal kapcsolatos hiedelmek, sztereotípiák azonban ellenállóbbak a változásnak (Tropp és Pettigrew, 2005).

A kontaktuson alapuló intervenciók célja elsősorban a többségi társadalom attitűdjeinek megváltoztatása a kisebbségi csoportok felé. Ez a paradigma a véleményváltozástól várja a társadalmi változást, a harmonikusabb csoportközi viszony megteremtését. Azonban a békés együttélésből nem feltétlenül következik a kisebbségi csoport társadalmi státuszának javulása, a diszkriminatív intézményi gyakorlatok megkérdőjelezése és megváltozása. Mélyreható társadalmi átalakulás inkább a kisebbségi csoportok kollektív cselekvéséből vagy aktivizmusából, érdekérvényesítő mozgalmából indul el, amely nem a csoportok közötti harmóniára, hanem éppen a status quo megkérdőjelezésére, a kiváltságos és hátrányos helyzetű csoportok konfliktusára épül. Így a társadalmi változás két útja, a csoportközi harmóniára törekvés és a kollektív cselekvés pszichológiai szempontból is ellentétes folyamatokra épül (Wright és Lubensky, 2009).

Számos kérdőíves és kísérleti kutatás demonstrálta, hogy a pozitív csoportközi kontaktus ún. demobilizáló hatást fejt a kisebbségi résztvevőkre: a harmonikus kapcsolat megtapasztalása nyomán a kisebbségi csoportok képviselői kevésbé voltak motiváltak a saját csoportjuk érdekeiért kollektívan fellépni (Dixon és mtsai, 2010; Saguy és mtsai, 2008). Ez a hatás mindenre vezethető vissza: a csoportközi kontaktussal megvalósuló közösségi élmény és azonosulás háttérbe szorítja a saját, hátrányos helyzetű csoporttal való azonosulást, ez pedig csökkenti a csoportot érő

hátrányokkal kapcsolatos tudatosságot. Továbbá az átélt pozitív érzelmek és a másik iránti empátia megakadályozza, hogy a privilegiált csoporttal szemben a résztvevők dühöt vagy felháborodást érezzenek, amely érzelmek a kisebbségi csoport tagjait a saját érdekeik melletti kiállásra mobilizálhatják.

A kisebbségi csoportok tagjaival szemben, a többségi csoportnál a kontaktus viszont éppen növeli a kollektív cselekvési szándékot, vagyis a kisebbségi csoport érdekeiért és a társadalmi változásért történő kiállást (Hässler és mtsai, 2020; Reimer és mtsai, 2017; Selvanathan és mtsai, 2018). Ez azzal magyarázható, hogy a többségi csoport tagjai a pozitív csoportközi találkozás során nagyobb valószínűséggel észlelik a saját maguk és a másik csoport között lévő státuszkülönbségeket és ismerik fel ennek igazságtalanságát (Reimer és mtsai, 2017).

Ahogy a csoportközi harmónia megteremtésének egyik alapmódszere a kontaktus, úgy a társadalmi felelősségvállalásnak, érzékenyítésnek is megvannak a jellemző módszerei. Ezek jellemzően az igazságtalan csoportközi viszonyokkal kapcsolatos tudatosságot igyekeznek növelni, illetve a célcsoportok iránti előítélet-mentesség normáját teremtik meg, gyakran csoportos megbeszélés vagy vita formájában (Paluck és Green, 2009). Több vizsgálat is arra mutatott rá, hogy egy adott ügy támogatói közötti csoportos interakció képes véleményváltozást elérni a tagokban (Thomas és McGarty, 2009). Ennek magyarázata, hogy a csoportos megbeszélés során a tagok közös normákat hoznak létre az adott ügyvel kapcsolatban, ami képes a témával kapcsolatos attitűdjeiket egy irányba elmozdítani (Reicher és mtsai, 2006). A normákat és értékeket középpontba helyező intervencióknál kihívást jelent, hogy amennyiben egy intervenció résztvevői nem

tapasztalnak társadalmi konszenzust az előítéletek csökkentésének fontossága mellett, a beavatkozás akár ellentétes hatás válhat ki. Amikor egy beszélgetés résztvevői eleve előítéletesek, az interakciójuk nyomán hajlamosak éppen megerősíteni meglévő előítéleteiket és diszkriminatív viselkedésüket (Smith és Postmes, 2011).

Bár kétségtelenül mindkét folyamat, a csoportok harmóniája és a konfliktusra épülő kollektív cselekvés is szükséges a tényleges társadalmi változáshoz, a gyakorlatban megvalósuló intervenciók számára kihívást jelent, hogy egyszerre vegyék figyelembe a többségi és kisebbségi nézőpontot és ezzel elkerüljék az intervenciók nem kívánt, esetlegesen negatív következményeit, mint amilyen a demobilizációs hatás. Vagyis a kontaktuson keresztül hassanak az előítéletek csökkentésére és a státuszviszonyok problémáinak tudatosításával növeljék a kollektív cselekvési szándékát (Ditlmann és mtsai, 2017). Egy ideális intervencióban a pozitív találkozás és a csoportok közötti konfliktusok tudatosítása tehát egyszerre valósul meg. Azonban még ez is csak akkor lehet sikeres, ha tekintetbe veszi azt a normatív kontextust, amely az adott csoportközi viszonyt meghatározza. Magyarországon gyengék az etnikai előítéletességet elítélő normák, ami felveti azt a kérdést, hogy az Egyesült Államokban, illetve Nyugat-Európában használt előítélet-csökkentő módszerek mennyire eredményesen alkalmazhatók itt, kifejezetten a romaellenesség csökkentésére.

A romaellenesség mint az előítéletesség egy sajátos esete

A romaellenesség jellemzően két módon jelenik meg, a negatív sztereotípiák nyílt

kifejezésében vagy az előítéletesség tagadásaként (Kende és mtsai, 2017). A nyílt előítélet a romákhoz kötődő hagyományos negatív sztereotípiákkal való egyetértést jelenti, amely morális ítéletet hordoz a romák feltételezett életmódjáról. Ide tartozik a romák lustának vagy bűnözőként való ábrázolása (lásd például Villano és mtsai, 2017), vagy a romák dehumanizációja (lásd Orosz és mtsai, 2018; Kteily és mtsai, 2015). Az előítéletesség e nyílt formája egyrészt ellehetetleníti az egyenrangú, békés viszonyt a csoportok között; másrészt olyan normát teremt, amely a romák diszkriminációját és a velük való negatív bánásmódot elfogadhatónak és igazolhatónak állítja be.

Ezzel szemben az előítéletek tagadását mint a modern rasszizmus egyik megnyilvánulási formáját (lásd McConahay, 1983) kevésbé ismerjük fel az előítéletesség egy formájaként, de ezek ugyanúgy hozzájárulnak az egyenlőtlen társadalmi viszonyok fenntartásához. Ide tartozik a romákat érő diszkrimináció megkérdőjelezése, és annak hangoztatása, hogy a romák túl sok meg nem érdemelt juttatásban részesülnek (Kende és mtsai, 2017). Bár ezek a vélekedések nem feltétlenül vezetnek nyílt ellenségességhez, hozzájárulhatnak a romák hátrányos helyzetét fenntartó gyakorlatokhoz és szakpolitikai döntésekhez (Kende és mtsai, 2020). Az előítéletek tagadása olyan színvak politikákban is megnyilvánulhat, amely szemet huny a romákat érintő diszkrimináció felett, és pusztán szociális intézkedések formájában reagál a problémáikra.

Bár a romaellenesség minden európai országban jelentős mértékű, a nyílt és tagadó formái eltérő mértékben jellemzőek. Míg a nyílt előítéletesség, különböző mértékben, de jelen van minden országban, az előítélet tagadása legerősebben Közép-Kelet-Európá-

ra jellemző. Ezekben az országokban a romák egy nagyobb létszámú és egyre növekvő kisebbséget jelentenek, ezért a többségi társadalom tagjai gyakran az országon belüli jólét szempontjából fenyegetésként tekintenek rájuk (Kende és mtsai 2017, 2020). Ezek alapján azokban az országokban, ahol a lakosság kis százalékát teszik ki a romák, inkább a negatív sztereotípiák megváltoztatására érdemes fókuszálni, míg azokban az országokban, ahol nagyobb arányban vannak jelen, egyszerre érdemes a sztereotípiák és a limitált erőforrások feletti versengés miatt érzett fenyegetettség csökkentésével is foglalkozni.

A romaellenességnek van még egy harmadik eleme, a romák kulturális elismerésének hiánya. Az előítéletességnek ez a formája kevésbé közvetlenül tükröz negatív viszonyulást a roma emberekhez, de komoly negatív következményei lehetnek a roma emberekre a kulturális önazonosság, a politikai érdekképviselet és a szakpolitikai intézkedések terén (Sigona, 2005). A kulturális elismerés kerüli a roma kultúra folklorizálását, amely a romákat csupán a veleszületett zenei tehetséggel vagy a szabad, vándorló életmódú romák romantikus képével azonosítja (Villano és mtsai, 2017). Hiszen hiába tűnhetnek a felszínen az ilyen állítások pozitívnak, ez a romákat a múlthoz köti, kulturálisan távolítja, és azt sugallja, hogy a modern társadalmak változásai őket nem érintik (Kligman, 2001). A kulturális elismerés ezzel szemben kulturális autonómiát tulajdonít a romáknak. Eközben nem figyelmen kívül a romák kulturális örökségét, de nem is automatikusan vetíti a roma emberekre a kulturális örökséghez kapcsolódó identitásokat (a kulturális elismerés pszichológiai jelentőségéről lásd Hopkins és Blackwood, 2011).

Egy öt európai országban (Magyarország, Szlovákia, Románia, Franciaország és Írország) végzett, de eddig még nem publikált felmérés, a PolRom² szerint a társadalomban kisebbségben vannak azok, akik határozottan egyetértenek a romaellenes véleményekkel, de azok is, akik elutasítják azokat. A társadalom nagy része tehát inkább közömbös álláspontra helyezkedik a romaellenes kijelentések megítélésében, azt állítva, hogy azokkal se nem ért egyet, se nem utasítja el. E közömbös álláspont mellett az empátia is rendkívül kis mértékben fedezhető fel, amely arra utal, hogy nem csak a markáns vélemény, hanem az együttérzés hiánya is jellemző a vizsgált európai országokban, köztük Magyarországon is. Ez azt is jelenti, hogy az nem elegendő, ha az intervenciók csupán a negatív sztereotípiák csökkentését tűzik ki célul. Emellett fontos még az emberek bevonása, érzékenyítése, a többség szolidaritásának felkeltése a romák iránt, és egy olyan normatív kontextus megteremtése, amely az előítéletes vélekedések elutasítását jelöli meg igazodási pontnak.

A normatív változásra azért van szükség, mert az előítélet-csökkentő módszerek olyan környezetben lehetnek leghatékonyabbak, ahol a pozitív változásokat a társadalmi normák is támogatják. A normákat elsősorban a többségi társadalom alakítja ki és tartja fenn (Cialdini és mtsai, 1991): a jogszabályokban, a médiában és a hétköznapi interakciókban is kifejeződnek a közösség normái, például az, hogy milyen beszédmód és viselkedés fogadható el vagy követendő. A nyíltan kifejezett romaellenesség maga is egyfajta normává válhat, amely akadályozza a tényleges társadalmi változást.

A normák szempontjából kifejezetten erőteljes hatása van annak, hogy a közszereplők és a politikusok gyakran ráerősítenek a kommunikációjukban a romaellenes érzelmekre, amely politikailag kifizetődő számukra, azonban tovább bátorítja az előítéletek nyílt kifejezését (Vidra és Fox, 2014). Ezzel összefüggésben a kelet-közép-európai társadalmakban, és ezen belül Magyarországon is, alapvetően gyengék a multikulturalizmus és az előítélet-mentesség normái, a romaellenes előítéletek kifejezése éppen ezért is tűnik elfogadhatónak (Kende és mtsai, 2017; Keresztes-Takács és mtsai, 2016). Összességében tehát a romákkal kapcsolatos politikai diskurzusok, a romaellenesség nyílt kifejezése olyan társadalmi légkört hoznak létre, amelyben a romaellenességet csökkentő intervenciók programok akár ellenállásba is ütközhetnek. Nem biztosított ugyanis az intervenciók sikeressége szempontjából lényeges támogató intézményes vagy normatív környezet (lásd Allport, 1954).

A ROMAELLENES ELŐÍTÉLETEK CSÖKKENTÉSE KONTROLLÁLT KÍSÉRLETI KÖRÜLMÉNYEK KÖZÖTT

A következőkben ismertetjük azokat az empirikus vizsgálatokat, amelyek kifejezetten a romaellenesség csökkentését célozták. A kontaktus különböző formái gyakran megjelennek a terepen zajló intervenciókban. Mivel ezeket a programokat ritkán kíséri kontrollált hatásvizsgálat, sokszor intuitív marad ezek hatásainak megítélése, nincsenek adatok a valódi rövid és hosszú távú hatá-

² PolRom Projekt: „Identifying evidence-based methods to effectively combat discrimination of the Roma in the changing political climate of Europe”, az Európai Unió „Justice Programme”-jának támogatásával (www.polrom.eu).

sokról (Kende és mtsai, 2018). Ugyanakkor elvélve készültek terepkísérletek Magyarországon is, amelyekből képet kaphatunk arról, hogy mely előítéletcsökkentő intervenciók hatékonyak, és ezek hogyan működnek (pl. Lantos és mtsai, 2018).

Elsőként a személyes kontaktuson alapuló kísérleteket mutatjuk be, majd áttérünk az egyre népszerűbb, a kontaktus indirekt formáin alapuló módszerekre is. Végül beszélünk az olyan intervenciókról is, amelyek nem élnek a csoportközi találkozás eszközével, hanem az egyéni szintű kognitív beavatkozás segítségével tűzik ki célul az előítéletek megváltoztatását.

Kontaktusalapú intervenciók

Aron és kollégái (1997) a „fast friends” (gyors barátkozás) módszerét korábban már sikeresen használták amerikai iskolai környezetben az etnikai előítéletek csökkentésére (Davies és mtsai, 2013). Ezt a technikát alkalmazták egy kutatásban a romaellenes előítéletek csökkentésére magyar kontextusban (Kende és Lantos, 2016; Kende és mtsai, 2016). A kontaktusalapú intervenció során roma és nem roma egyetemisták találkoztak, akik Aron és munkatársai (1997) egyre növekvő kitárulkozást megkívánó kérdéssora mentén beszélgettek egymással párban. Ettől a személyes, pozitív élménytől a kutatók egyfajta generalizációs hatást vártak, vagyis azt, hogy a roma beszélgetőpartnerről alkotott pozitív benyomás növeli a romák iránti általános pozitív viszonyulást. Az intervenció részben volt sikeres, hiszen növelte a romák iránti pozitív érzelmeket és az igényt a romákkal való későbbi találkozásra, ugyanakkor a romákkal kapcsolatos sztereotípiák és cselekvési szándék nem változott. Ennek egyik magyarázata az, hogy az utótesztben

többen jelezték, hogy kivételként tekintettek a beszélgetőpartnerükre. Vagyis nem történt meg a generalizációs hatás, nem vetítették ki a pozitív élményt a csoport egészére. A pozitív változás oka elsősorban az volt, hogy a résztvevők érzékelték az eseménynek teret adó egyetem által képviselt előítélet-mentes normákat. Így érdekes módon nem is elsősorban a pozitív találkozás, hanem a támogató közeg mint az ideális kontaktus feltétele járult hozzá a változáshoz.

Egy másik hazai vizsgálatban, az iskolai élő könyvtár módszer hatékonyságát vizsgálták, amely szintén egy népszerű, de korábban empirikusan nem tesztelt intervenció (Orosz és mtsai, 2016). Az élő könyvek különböző hátrányos helyzetű csoportokból származó aktivisták, akik a csoportcímkéjüket hangsúlyozva mesélnek személyes élményeikről a diszkriminációval és előítéletekkel kapcsolatban résztvevők kis csoportjainak. Ellentétben a gyors barátkozás módszerével, ezekben a beszélgetésekben kifejezetten hangsúlyt kapott a csoporttagság. Emellett a szervezők törekedtek a személyes, barátságos légkör megteremtésére is, amelyben a résztvevők szabadon kérdezhettek.

A magyarországi intervenció sikeresnek bizonyult a romaellenes előítéletek csökkentésében. Azonban a kutatásban nem a nyílt előítéletességet, hanem a modern rasszizmust vizsgálták, amely leginkább az előítéletek tagadásának felel meg, hiszen azt mondja ki, hogy a romákat valójában nem éri hátrány, helyzetükre inkább a túlzott támogatás jellemző. Meg kell jegyezni azt is, hogy egy másik vizsgálatban, Lengyelországban már nem sikerült alátámasztani a módszer sikerességét. A szerzők a romaellenesség mélyen gyökerező voltával magyarázták az intervenció sikertelenségét. Emellett a különbség oka lehetett az is, hogy ebben a kutatásban

kifejeztem a sztereotípiák változását mérték (Groyecka és mtsai, 2019). Az eltérés további oka lehetett, hogy a magyar vizsgálatban homogénebb minta vett részt (középiskolai diákok), míg a lengyel vizsgálatban egy felhívás kapcsán bárki részt vehetett az intervencióban.

Lantos és munkatársai (2018) egy magyarországi terepkísérletükben arra a kérdésre keresték a választ, hogy sikeresebb-e egy olyan intervenció, amely egyszerre az attitűdöket és a romák melletti cselekvési szándékot célozza a többségi társadalom tagjai körében egy „hagyományosabb” intervencióhoz képest, amely csak az attitűdváltozásra fókuszál. A módszer egy kétalkalmas kiscsoportos érzékenyítő foglalkozás volt roma és nem roma csoportvezetők irányításával középiskolai diákok körében. A módszer fontos eleme tehát a kontaktus, ugyanakkor a csoportközi viszonyok tudatosítása is. Az eredmények szerint valóban növelhető a romák iránti rokonszenv, sőt a támogató cselekvési szándék is, amikor az intervenció ezt explicit módon megcélozza. Ugyanakkor a romaellenes sztereotípiák ellenálltak a változásnak. Sőt a romák meg nem érdemelt előnyeihez kapcsolódó hiedelem az utánkövetés eredménye alapján még nőtt is. Ez arra utal, hogy a romaellenes társadalmi környezetben az intervenciók akár ambivalens vagy nem kívánt hatást is elérhetnek.

Variációk a csoportközi kontaktusra

Az előítéletek csökkentéséhez nem szükség-szerű a valódi kontaktus: számos vizsgálat foglalkozik az ún. elképzelt kontaktussal. Ezek olyan technikákon alapulnak, amelyben az egyén saját maga is képes bizonyos kognitív beavatkozások segítségével változást elérni. Bár az elképzelt kontaktus bizo-

nyítottan kevésbé hatékony módszer, mint a személyes találkozás (Fazio és mtsai, 1983), vannak bizonyos előnyei, amely miatt hasznos eleme lehet intervenció programoknak. Tipikusan akkor érdemes használni, ha a csoportközi találkozás ideális feltételei nehezen vagy egyáltalán nem tudnak megvalósulni: ellenséges csoportközi helyzetben vagy olyan helyzetben, ahol a felek kifejezetten elzárkóznak a személyes kapcsolatfelvételtől (Crisp és mtsai, 2010). Mivel a romaellenességre sok esetben igaz, hogy nincsenek támogató társadalmi normák a közeledésre, és jellemző a csoportok közötti földrajzi szeparáció és ellenséges viszony, így első lépésként vagy a valódi találkozás előkészítéseként is felmerülhet ez a módszer. Ezekben a vizsgálatokban jellemzően azt az instrukciót adják a résztvevőknek, hogy képzeljenek el egy kellemes interakciót a másik csoport egy tagjával.

Brit diákok körében ezzel a módszerrel képesek voltak kutatók attitűdöket és viselkedési szándékokat is megváltoztatni. A beavatkozás nyomán a roma csoporttal kapcsolatos dehumanizáció (a csoport emberi tulajdonságainak elvitatása) csökkent, vagyis akik elképzelték egy roma emberrel egy pozitív személyes találkozást, azokra kevésbé volt jellemző ez a fajta nyílt előítélet (Prati és Loughnan, 2018). Ezzel összefüggésben inkább támogatták a romák emberi jogaival kapcsolatos intézkedéseket.

Egy másik kutatásban nem csupán kellemes interakciót, hanem a csoportok közötti együttműködést (a kontaktus egyik ideális feltételét) képelték el a résztvevő német diákok (Kuchenbrandt és mtsai, 2013), és azt találták, hogy ez még hatékonyabb módszer az egyszerű interakció elképzelésénél. Sikeresen csökkentették a romaellenes előítéleteket, és növelték az empátiát a csoport felé.

A szerzők kiemelik, hogy a módszer annál hatékonyabb, minél pontosabb instrukciókat kapnak a résztvevők arra vonatkozóan, hogy hol és milyen körülmények között képzeljék el az együttműködést. Fontos az is, hogy a partner roma csoporttagsága hangsúlyt kapjon, miközben nem tekintenek rá kivételként, és hogy egyértelműen pozitív élményt képzeljenek el a résztvevők.

Az elképzelt kontaktus azonban nem egyforma hatást vált ki a különböző emberekből. Egy másik németországi vizsgálatban például motiváltabbá váltak a romákkal való találkozásra az elképzelt kontaktus nyomán azok, akikre nagy mértékű tekintélyelvűség volt jellemző, azokhoz képest, akikre nem (Asbrock és mtsai, 2013). Nem találtak ilyen különbséget viszont a magas és alacsony szociáldominancia-orientációval rendelkezőknél. Ezt a kutatók azzal magyarázták, hogy a magas tekintélyelvűség erősen összefügg a fenyegetettség érzésével és a biztonságra törekvéssel. Mivel az elképzelt kontaktus-manipuláció képes lehet ezt a fenyegetettséget csökkenteni, ezért képes kiváltani a résztvevőkből a további találkozásra való motiváltságot. Ezzel szemben az, aki magas szociáldominancia-orientációval rendelkezik, vagyis aki a csoportok közötti hierarchiát támogatja, arra kevésbé hat egy ilyen jellegű manipuláció, amely nem irányul a hierarchiák kérdésére. A kutatás rámutat arra, hogy a meglévő attitűdök és beállítottság is jelentős tényező abból a szempontból, hogy egy előítélet-csökkentő módszer mely résztvevőknél lesz hatékony és mely résztvevőknél nem.

Tovább árnyalja az elképzelt kontaktus hatásáról való tudást az, hogy a verbális

interakció nem is elengedhetetlen része az előítélet-csökkentő hatásnak. Egy Magyarországon, fiatal felnőttek körében végzett vizsgálatban a szinkronmozgás hatását vizsgálták az előítéletekre (Atherton és mtsai, 2019). A kísérleti elrendezés során egyesével hívták be a nem roma résztvevőket, akik egy roma beépített személlyel találkoztak, és arra kaptak instrukciót, hogy néhány percig a teremben való koordinált sétában vegyenek részt.

A szinkron feltételben úgy instruálták őket, hogy a tempójukat és a mozgásukat hangolják össze, míg az aszinkron feltételben arra kaptak instrukciót, hogy párhuzamosan, de aszinkron módon, a saját tempójukban mozogjanak. Ugyanezt megismételték egy elképzelt kontaktus variációban is, ahol csak egy rövid videós bemutatkozást láttak a roma személyről, ezután pedig el kellett képzelniük a személlyel való szinkron vagy aszinkron sétát. Azt találták, hogy a valós vagy elképzelt szinkronmozgás egy roma és egy nem roma személy között egyaránt jobban csökkentette az előítéleteket az aszinkronmozgás-feltételhez képest: ezt explicit és implicit mérőeszközökkel és a romák iránti empátia növekedésében is kimutatták.

Érdekes módon a szinkronmozgás nem okozott olyan szintű egységélményt, amely feloldotta volna a csoportok közti határok észlelését.³ Mégis, a szinkronmozgás hatására a résztvevők pozitívabban értékelték a partnerüket és a romák csoportját általában. Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy ez a módszer működhet olyan kontextusban, ahol a csoportidentitások erősek és a csoport-határok nehezen átjárhatóak.

³ Ebben az esetben azt vizsgálták, hogy az én és a másik (illetve a saját és másik csoport) észlelése mennyire fed át. Ezt egymást különböző mértékben átfedő körökkel szemléltették, ebből kellett a résztvevőknek választania.

Az elképzelt kontaktus módszerén túl a személyes, valódi találkozást nem igénylő kiterjesztett kontaktus is hatékony előítélet-csökkentő módszer (Wright és mtsai, 1997). Ennek során pusztán tanúi vagyunk annak, hogy a saját csoportunk egy tagja pozitív interakcióba lép a másik csoport egy tagjával, vagy tudomásunk van erről a pozitív kapcsolatról vagy barátságról. Nincs saját élmény, viszont a módszer hatékonyságát az biztosítja, hogy a másik személy viselkedése normateremtő, és ez által képes kiváltani a csoportok közötti barátságos viszony elvárását. A módszer további előnye, hogy külső megfigyelőként nagyobb a rálátás a csoportközi találkozásra és kisebb szorongást élnek át a személyek, mint a valódi találkozásnál. Ebben az esetben maguk a normák közvetítik az előítélet-csökkentő hatást (Cernat, 2011).

Előítéletcsökkentés kognitív beavatkozásokkal

A kontaktusalapú előítélet-csökkentő módszerek azt a célt tűzik ki, hogy a személy észlelésében a két csoport minél jobban közeledjen egymáshoz, a másik csoport minél pozitívabb érzéseket váltson ki valamilyen közös tevékenység vagy mozgás révén. Ehhez képest már csak egy lépés, ha a résztvevőket a másik csoport valamely tagjával való teljes azonosulásra instruálják.

Egy szintén magyar mintán végzett kutatásban a résztvevők a *Cigánylabirintus* című könyv alapján készültek (Kardos és Nyári, 2004) online szerepjátékban vettek részt. Ennek során egy fiatal roma fiú helyébe kellett képzelniük magukat, és különböző helyzetekben kellett döntéseket hozniuk, amelyek során átélhették a roma fiú által megtapasztalt diszkriminációt és kényszerválasztáso-

kat (Simonovits és mtsai, 2018). A beavatkozás eredményeként még egy hónappal később is mérhető volt a romaellenes előítéletek csökkenése. Emellett a résztvevők viselkedésében is mérhető volt változás: kevésbé volt jellemző, hogy szélsőjobboldali pártra terveznének szavazni.

Nem csupán a másik csoporthoz való viszonyunkat, hanem a saját csoportunk észlelését is manipulálhatjuk, és ez a módszer is képes az előítéletek csökkentésére. Meghatározó tényező, hogy a számunkra fontos referenciacsoportok milyen normákat közvetítenek, mennyire motiválnak nyitottságra és befogadásra vagy éppen elhatárolódásra más csoportoktól. Egy Franciaországban és Romániában végzett kísérlet demonstrálta a társadalmi kontextus szerepét: a saját nemzeti csoporttal kapcsolatos megerősítés a támogatóbb francia kontextusban inkább növelte a romákkal való szolidaritást, míg Romániában a saját csoportra való hivatkozás csökkentette a szolidaritást (Badea és mtsai, 2021). Hasonlóképpen, egy magyar mintán végzett vizsgálatban az inkluzív nemzeti identitás gondolatának előfeszítése – szemben a kirekesztő, exkluzív nemzeti identitás előfeszítésével –, összefüggött a romák iránti támogató viselkedéssel (Kende és mtsai, 2018).

Összességében, ha nem is nagy számban, de a kontrollált körülmények között végzett vizsgálatok mindegyike arról tanúskodik, hogy mind a kontaktusalapú, mind az egyéni nézőpontra és identitásra ható intervenciók képesek lehetnek a romaellenesség különböző kognitív, érzelmi és viselkedéses aspektusaira hatni. Azonban az intervenciók hatékonysága függ a kontextustól, a résztvevők személyes tulajdonságaitól, a módszer sajátosságaitól, és eltérő hatásokról beszélhetünk az attitűdök, az érzelmek és a visel-

kedés szintjein is. Mérhető változások elsősorban az affektív és a viselkedéses dimenziókban jelentek meg, illetve a rasszizmus burkoltabb megjelenési formáira hatottak. Ezzel szemben az attitűdök kognitív dimenziójában bekövetkezett változásról a kutatások nemigen szólnak. A vizsgálatok komoly korlátját jelenti, hogy nagy részük egyetemi hallgatók bevonásával készült. Így kevesebbet mondanak el arról, hogy a társadalom más rétegeinél és korosztályainál hogyan csökkenthetők az előítéletek.

INTERVENCIÓK A TEREPEN

Egy angol nyelvterületen gyűjtött előítélet-csökkentő intervenciókat kiértékelő tanulmány (McBride, 2015) három kategóriába sorolta be ezeket a programokat (1) kontaktusra épülő, közép- vagy hosszú távú edukatív programok; (2) rövid távú szenzitivitástreníningek; (3) médiakampányok.

A fenti tanulmány módszertanához hasonlóan elsőként gyűjtést végeztünk az utóbbi évek helyi intervencióiról, majd a gyűjtött intervenciókat kategóriákba rendeztük. Ezek a kategóriák nem teljes mértékben egyeznek meg McBride (2015) csoportosításával. Bár elemeiben vannak hasonlóságok, de inkább arra törekedtünk, hogy ezek a saját gyűjtésünket fedjék le minél hitelesebben, és az intervenciótípusok elkülöníthetők legyenek az intervenciók jellege és hatásmechanizmusa alapján.

A hazai intervenciók osztályozásához kialakított három kategória a következőképpen alakult:

- (1) edukatív intervenciók;
- (2) csoportközi, kontaktusalapú intervenciók;
- (3) nyilvános, demonstratív intervenciók.

(1) Az edukatív intervenciók elsődleges célja az információátadás. Ide tartoznak például a diverzitástreníningek, a jogi vagy az egészségügyi szakemberek érzékenyítése vagy az emberi jogi képzések. Ezekben az intervenciókban gyakran használnak informális, kooperatív módszereket, kortárs-csoportokat, vitacsoportokat. Ezen kívül használják a perspektívaváltás és az empátia felkeltésének eszközeit, akár kreatív eszközök (pl. társasjáték, színház) bevonásával. Az ilyen intervenciók célcsoportját jellemzően a többségi társadalom tagjai alkotják, és ezeknél a programoknál nem jellemző a csoportközi kontaktus. Néhány esetben az intervenció nem csupán az előítéletek tudatosítását célozza, hanem azt is, hogy a program rávilágítson a társadalmi igazságtalanságokra és hangsúlyozza a többségi társadalom felelősségét a szolidaritás növelése érdekében. Így itt expliciten megjelennek a társadalmi igazságosság, a részvétel és a diverzitás normái.

(2) A kontaktusalapú intervenciók jellemzően a csoportközi találkozásról és a többségi és kisebbségi csoportok tagjai közötti együttműködésről szólnak annak érdekében, hogy a két csoport közeledjen egymáshoz. Jellemzően a személyes találkozások által kiváltott empátia és a fenyegetettség csökkentése adja a módszer hatékonyságát. Az ilyen intervenciók gyakran a közösségek erősítését és a csoportok közötti kölcsönös viszony kialakítását tűzik ki célul. Fontos alapelv, hogy az alacsonyabb státuszú célcsoport tagjait a függetlenségben és az élnépszerűségben támogassák, ne alakuljon ki függés a csoportok között.

A kontaktusalapú programok eltérhetnek abban, hogy célkitűzéseikben mekkora hangsúlyt fektetnek a többségi és a kisebbségi csoport szempontjaira. A többségi társadalom

előítéleteire fókuszáló programok arra próbálnak lehetőséget adni, hogy a csoportok megismerjék egymást, miközben jól érzik magukat együtt, pl. közös tanulás, főzés, focizás, filmkészítés vagy színházi előadás készítése során. Ezeknél a programoknál fontos az elfogadó, partneri légkör, amely lehetőséget ad a bizalom kialakítására és a nyitott kommunikációra a felek között. Még ha nem is mindig önkéntes az ilyen programokon való részvétel (pl. egy iskolai programnál), fontos része ezen programoknak az esetleges ellenállásra való érzékeny reagálás.

(3) A nyilvános, demonstratív intervenciók célja a szélesebb közönség elérése, a közvélemény általánosabb formálása. Ez az intervenciótípus egyaránt közvetítheti a diverzitás és a csoportközi harmónia értékeit. Bátorítja a kulturális sokszínűség elismerését, ugyanakkor a társadalom strukturális igazságtalanságait is képes lehet tudatosítani. Bár ez az intervenciótípus is építhet a csoportközi kontaktusra, mivel ez az intervenció fókuszában nem a kontaktus áll, ez a találkozás gyakran felszínes és személytelen. Az ebbe a kategóriába sorolt programok lehetnek egyszeri vagy rendszeresen ismétlődő események, mint például fesztiválok, *pride*-események. Többféle megközelítést is magukban foglalhatnak: fókuszálhatnak a kulturális diverzitásra, a kisebbségi identitás erősítésére, annak a többségi csoport felé való prezentálására,

de hangsúlyt fektethetnek a kisebbségi csoportot érintő társadalmi problémák bemutatására is.

Hazai jó gyakorlatok

A következőkben néhány Magyarországon (is) alkalmazott intervenció jellemzőit mutatjuk be az elméleti bevezetőben felvetett szempontok mentén. Ezeket a példákat mint jó gyakorlatokat említjük, mert valamilyen szinten építenek azokra az elméleti megfontolásokra, amelyeket a szociálpszichológiai kutatások alátámasztanak. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy nem azért választottuk ki őket, mert bizonyítottan hatékonyabbak, mint más módszerek. Ezt hatásvizsgálatok híján nem tudjuk megállapítani. Így e kiválasztott példák elsősorban illusztrálni tudják, hogy a három típusú intervenció konkrétan milyen programokat takar. Másrészt ezek segítségével tudunk rámutatni arra, hogy a korábbi szociálpszichológiai megfontolások hogyan kerülnek át a gyakorlatba.

Elemzésünk arra tér ki, hogy milyen jellegű intervencióról van szó, milyen pszichológiai folyamatokat feltételez a hatás kiváltásában, és melyek az alkalmazásának előnyei és korlátai. Végül összegezzük a romaellenességet csökkentő intervenciók elméleti és gyakorlati szempontjait.⁴ Az elemzésbe 28 intervenció került be, amelyek kife-

⁴ Az elemzéshez részben egy az ELTE Szociálpszichológia Tanszék és a Political Capital közös projektje keretében gyűjtött anyagot használtuk fel. Ez olyan 2007 és 2017 közötti intervenciókat tartalmazott, amelyek deklarált céljai között volt a romák vagy más hátrányos helyzetű csoportok iránti előítéletek csökkentése. Ez volt a kiindulópontunk a jelen tanulmány alapjául szolgáló PolRom projekt elemzése során, amelyben új szempontok mentén kategorizáltuk és elemeztük az intervenciókat. Az eredeti lista 139 intervenciót tartalmazott, amelyeket különböző donoroldalak segítségével és célzott kereséssel állítottunk össze. Ezek közül 28-at választottunk ki a jelen elemzéshez, amelyek kifejezetten a romák elleni diszkrimináció csökkentését célozták meg. Az intervenciók értékelését az online elérhető leírások és anyagok alapján végeztük el, a deklarált célok, a célcsoportok, a módszerek és a várt eredmények és esetlegesen a hatásmérések eredményei alapján elemezve őket.

jezett célja a romaellenesség csökkentése a társadalomban és a romák társadalmi helyzetének megváltoztatása (lásd *Melléklet*). Ezekből mutatunk be az alábbiakban négyet részletesebben is.

Az intervenciók túlnyomó részét civil szervezetek valósítják meg, amelyek többnyire kiszámíthatatlan pályázati forrásokból kénytelenek a tevékenységüket finanszírozni. Az intervencióik formáját ezért sokszor ezek a szűkös időbeli és anyagi keretek határozzák meg. Így sokszor nincs lehetőség olyan programok tervezésére és megvalósítására, amelyek célja valamilyen hosszabb távú és fenntartható változás. Ezen felül nagyon ritkán van arra keret, hogy a szervezők hatásméréssel egészítsék ki a tevékenységüket, így kevés információ van a beavatkozások eredményességével kapcsolatban (Kende és mtsai, 2018).

Elemzésünk alapján Magyarországon az edukatív és kontaktusalapú intervenciók nagyobb arányban jelennek meg, mint a nyilvános, demonstratív intervenciók. Az edukatív és a kontaktusalapú intervenciók azonban egyaránt népszerűek, és közös bennük, hogy a legjellemzőbb célcsoportjai a gyerekek és a fiatalok. Az edukatív intervenciók inkább a nem roma személyekre fókuszálnak, körükben igyekeznek növelni az érzékenységet és nyitottságot, többnyire nem csak a romák, hanem általában a hátrányos helyzetű vagy kisebbségi csoportok iránt. Ezzel szemben a kontaktusalapú intervenciók célzottabban foglalkoznak a romák és többségi társadalom közötti kapcsolattal, fontos elemük a csoportok közötti érintkezés és az egyenlőtlenségek csökkentése. Mindkét intervenciótípus használja az informális oktatás elemeit. Ám a kontaktusalapú intervenciók ezen felül is kínálnak valami újat, ami vonzó lehet a résztvevőknek: felhasználják

a művészet, a drámapedagógia vagy a filmkészítés eszközeit, és a személyes tapasztalatokra építenek. Ezek az intervenciók gyakran nyilvános eseménnyel zárulnak, amelynek célja a közvélemény formálása, a résztvevők érzékenyítése. A demonstratív intervenciók pedig kifejezetten a közvéleményre fókuszálnak, szélesebb közönséghez szólnak, és ellentétben a személyfókuszú edukatív és kontaktusalapú intervenciók többségével, a véleményváltozás mellett a strukturális problémákra és a társadalmi változás fontosságára is hangsúlyt fektetnek.

Az intervenciók többségében alapoznak tehát a kontaktusalapú előítélet-csökkentésre, ugyanakkor megjelenik a célok között az elfogadás és előítélet-mentesség normájának megteremtése is, illetve olyan készségek fejlesztése, amelyek nyitottabbá, empatikusabbá teszik a résztvevőket. A célkitűzéseikben gyakrabban jelenik meg a szemléletformálás, az előítélet-csökkentés, ritkábban fogalmaznak meg az intervenciók kollektív cselekvések motiválására vonatkozó célokat, pl. szolidaritás növelése a többségi társadalomban, aktivizmus növelése a romák körében.

A következőkben néhány konkrét intervenció példáján keresztül mutatjuk be, hogy a gyakorlatban mit jelent mindez. Ezeket olyan jó gyakorlatokként emeljük ki, amelyek jelenleg is működő programok, és amelyeket az adott kategória szempontjából jellemzőnek tekintettünk, így jól demonstrálják az adott intervenciótípust. A kontaktusalapú intervenciók esetén a szervezetek önkénteseivel fókuszcsoportos interjúkat készítettünk, az ő válaszaikat is felhasználtuk az intervenciók bemutatásánál. Az edukatív és demonstratív intervenciók elemzésénél azonban csak a programleírások álltak a rendelkezésünkre.

(1) Edukatív intervenciók

Stories that Move (STM) – Online eszköztár a diszkrimináció ellen

A *Stories that Move* egy nemzetközi edukációs projekt, hét ország, köztük Magyarország részvételével (a résztvevő országok: Magyarország, Szlovákia, Ukrajna, Lengyelország, Németország, Anglia, Hollandia). A célcsoport: 14 éves vagy annál idősebb diákok.

Ez az online tanulási csomag Európa különböző részeiről származó fiatalok személyes történeteinek alapul, akik a saját bőrükön tapasztalták meg az előítélet vagy diszkrimináció hatásait. A weboldal oktatóknak és diákoknak kínál ingyenes tananyagokat, amelyek segítik a diverzitás és diszkrimináció témáival való megismerkedést és az azzal kapcsolatos önreflexiót. A tananyag különböző témák szerint halad, tartalmaz offline és online is használható elemeket, videókat és interaktív feladatokat.

A módszer alapja az egyéni belátás és változás az indirekt kontaktuson és a személyes történetek megismerésén keresztül. A feladatok a kritikus önreflexióra, nézőpontátvételre biztatják a résztvevőket, az elfogadás és diverzitás normáit közvetítik. A program információt ad át és érzékenyít különböző csoportokkal kapcsolatban, egy általános toleranciafejlesztés és előítélet-csökkentő hatás érdekében.

A program előnyei közé tartozik, hogy a tananyag ingyenesen elérhető. Könnyen, rugalmasan felhasználható, akár osztálytermi környezetben csoportosan, akár egyénileg, online, házi feladatként feladható gyakorlatokból lehet válogatni. Átfogó, strukturált programként vagy egy-egy részt kiemelve egyaránt felhasználható. A tananyagot olyan szakemberek fejlesztették, akik pedagógiai elméleti és gyakorlati tudásukat egyaránt beépítették a programba. Megjelennek benne

különböző kisebbségi csoportok nézőpontjai és így a perspektívaváltás segítségével az empátiát tudják növelni. A tananyagok tematikája hangsúlyt fektet az attitűdökre, az érzelmekekre és a cselekvés motiválására egyaránt.

A program korlátai közt kell megemlítenünk, hogy átfogó hatásvizsgálat nem készült a programmal kapcsolatban, így hatékonyságáról legfeljebb anekdotikus adatok állnak rendelkezésre. Az alkalmazhatóság technikai feltételekhez kötődik (internetkapcsolat, számítógép) és a frontális oktatás keretébe csak akkor illeszthető be, ha vannak olyan elhivatott tanárok, akik fontosnak tartják a program beépítését. A gyakorlatok önmagukban nem adják át az üzenetet. Tehát itt kiemelten fontos a pedagógus szerepe, aki a gyakorlatokhoz kapcsolódó demokratikus párbeszédet bátorítja, képes az érzelmekek és az esetleges ellenállások kezelésére. Nyíltan előítéletes környezetben az alkalmazása kihívást jelenthet. További korlátot jelenthet, hogy nem foglalkozik célzottan a romaellenesség témájával, bár a program résztvevői többek között roma fiatalok történeteivel is találkozhatnak. Érdemes ezt az általános érzékenyítő intervenciót kiegészíteni az olyan témákban való elmerülésben, amely az adott iskolai csoport számára releváns.

(2) Kontaktusalapú intervenciók

Interaktív foglalkozások roma kultúráról és identitásról (UCCU Roma Informális Oktatási Alapítvány)

A szervezetet roma civilek és önkéntesek működtetik, akik többek között előítélet-csökkentő programokat valósítanak meg, elsősorban nem roma magyar diákok vagy a többségi társadalom más tagjai körében. Az egyik ilyen program interaktív foglalkozásokat jelent, amelyek során két roma csoportvezető másfél órát tölt egy iskolai osztállyal, hogy párbeszédet kezdeményezzenek az elő-

ítéletekről és a roma emberek magyarországi helyzetéről. Bár az intervenciónak van forgatókönyve, a foglalkozásokat mindig az aktuális csoport kérdéseire és igényeire igazítják. A programon jelen lévő roma diákoknak is lehetőséget adnak arra, hogy megosszák saját élményeiket és a romaellenességről beszélhessenek az osztálytársaikkal.

A program építkezik a csoportközi kontaktus jótékony hatásaira, bár nem a klasszikus kontaktushipotézisből indul ki, hiszen az intervenció során nem történik klasszikus értelembe vett együttműködés. A program célja, hogy hiteles személyes történeteken keresztül bemutassa, hogy a roma emberek sokfélék, és az általánosítás velük kapcsolatban nem elfogadható. A beszélgetésnek fontos része a társadalmi egyenlőtlenségekre történő reflektálás, továbbá a személyes történetek bemutatása. A roma önkéntesek megosztják a személyes történeteiket és látásmódjukat a romákkal kapcsolatban, ezzel megkérdőjelezzik a romákkal kapcsolatos sztereotípiákat, és információt adnak át. Ugyanakkor arra is bátorítják a résztvevőket, hogy tabuk nélkül fejezzék ki az esetleges frusztrációikat, előítéleteiket, és egymással is vitassák meg a felmerülő kérdéseket. Éppen ezért, a program számára a legnagyobb kihívást éppen az olyan személyek bevonása jelenti, akik tagadják, hogy lennének előítéleteik. Ebből kiindulva, nagyobb nehézséget jelent a nyílt előítéleteket tápláló diákoknál például a pedagógusokkal végzett közös munka, hiszen körükben gyakoribb, hogy az előítélet elismerése tabunak számít.

Az intervenció viszonylag egyszerű, kevés időt és anyagi befektetést igényel az intézmények részéről, így könnyen alkalmazható bármilyen iskolai környezetben. Személyes csoportközi találkozásra épít és gondolatébresztő élményt nyújt. Mivel közvetlenül vet fel társadalmi problémákat, így nem merül fel

a kontaktus demobilizáló hatása még a programba bekapcsolódó roma diákokra nézve sem. Nem csak a csoportközi harmóniára törekszik, hanem kifejezetten bátorítja a negatív érzések kifejezését és megvitatását. Lehetőséget ad a nem roma személyeknek, hogy szembesüljenek az előítéleteikkel, és az első lépést kínálja ezáltal a fennálló társadalmi helyzet megkérdőjelezése felé. A program a roma önkéntesek és a roma diákok számára is megerősítő, identitásformáló lehet.

A program korlátját jelenti, hogy csupán egyszeri alkalomról van szó. Így a hosszú távú hatások limitáltak lehetnek, különösen figyelembe véve azt politikai-társadalmi légkört, amely legitimálja a romaellenes attitűdöket. Ezen kívül sokszor kicsit véletlenszerű és csupán egy-egy elkötelezett tanáron múlik, hogy a program eljut-e egy iskolába, így viszont sok intézményt nem érhet el az intervenció. Problémaként merülhet fel az intervenció kötelező jellege, amely reaktanciát, ellenállást válthat ki a diákokból. A programról közvetlen hatásvizsgálat nem készült, így nehéz megmondani, hogy a programnak mik a rövid és hosszú távú hatásai.

IKSZ gyerekprogram és mentorprogramok (BAGÁZS Közhasznú Egyesület)

A Bagázs egy romaintegrációs programot megvalósító egyesület, amelynek több projektje is zajlik hátrányos helyzetű, romák által lakott falvakban, Bagon és Dányon. Egyéni és kiscsoportos foglalkozásaik során elsődleges tevékenységük, hogy készségeket adnak át roma gyerekeknek és fiataloknak, közösséget építenek, és felnőtteket mentorálnak a munkaerőpiaci integráció segítésére. Ugyanakkor céljuk az is, hogy formálják a többségi társadalom szemléletét, hogy a két csoport közeledjen egymáshoz. Az önkéntesek nagyrészt nem romák, a program során a középiskolai

közösségi szolgálatot (IKSZ) teljesítő diákok is részt vesznek benne önkéntesként, míg a célcsoport nagyrészt romákból áll.

A Bagázs közvetettebb módon az attitűdváltozásra, és közvetlenül a résztvevők mindennapi életének a fokozatos javítására koncentrál. Az előítélet témaköre csak indirekten jelenik meg, a fókusz sokkal inkább a praktikus segítségnyújtáson, a problémamegoldáson, a befogadáson és a társas támogatáson van. Inkább lokálisan, de hosszú távon igyekszik változást elérni a közösségek életében. A módszer alapja a kontaktus nem roma önkéntesek és a nagyrészt roma „telepik” között, amelyben fontos szerephez jut a kölcsönös befogadás.

Nem alkalmaznak merev forgatókönyvet, hanem igyekeznek a programokat az aktuális igényekhez igazítani. Kézszelhető eredményeket érnek el a résztvevők életminőségének és közösségeinek javításában. A személyes élményeken keresztül pedig arra számítanak, hogy az önkéntesek attitűdjei megváltoznak a romákkal kapcsolatban és változik az érzelmi viszonyulásuk is. A kezdeti esetleges távolságtartást, sajnálatot felváltja a kölcsönösség, az empátia, az összekapcsolódás és a közösségi élmény.

A Bagázsban, mivel nagyrészt nem roma önkéntesek a program kivitelezői, kevesebb hangsúlyt kap a roma identitás témája. Az egyéni mentorálás és a helyi kihívások kezelése az első, a politikai cselekvés bátorítása, a szolidaritás kevésbé van fókuszban. A program közvetlenül nem foglalkozik előítéletekkel. De bizonyos esetekben konfliktust vagy legalábbis kihívást jelent az önkénteseknek az előítéletes megjegyzésekkel való találkozása, az azokkal való konfrontáció és megküzdés a mindennapi életükben.

A projekt korlátai közé sorolható az alapvetően aszimmetrikus viszony a nem roma

önkéntesek, és a programban részt vevő roma közösség tagjai között. Ez ellentmond a kontaktus optimális feltételeinek, és így azt a veszélyt hordozza, hogy nem képes lényegesen változtatni sem a meglévő társadalmi hierarchiakon, sem az attitűdökön. Mivel a projektben részt vevő nem roma önkéntesek körében átfogó hatásvizsgálat nem készült, így nem tudható, hogy pontosan milyen hatást ér el. Ugyanakkor mivel nagy bevonódást igénylő, rendszeres tevékenységről van szó, így feltételezhető, hogy a szemléletformáló hatása tartós lehet. Továbbá az önkéntesek toborzásának jellege miatt a programban résztvevő diákok elsősorban olyan személyek, akik valamiféle társadalmi elkötelezettséggel és a társadalmi befogadás iránti nyitottsággal rendelkeznek.

(3) *Nyilvános, demonstratív intervenciók*

A Roma Büszkeség Napja

(Idetartozunk Egyesület)

A „Roma Büszkeség Napja” egy évente egyszer megrendezett esemény az Idetartozunk Egyesület szervezésében, amelynek célja a büszkeség, az identitás és az önbecsülés erősítése a roma közösségen belül, ennek kommunikálása a többségi társadalom felé, továbbá a figyelem felkeltése a romák társadalmi helyzetével kapcsolatban. Az esemény az Európa-szerte megrendezett „Roma Pride” mozgalom részeként valósul meg. Ennek célja a roma identitás erősítése mellett az is, hogy a felvonulók kiálljanak a roma emberek kirekesztése és a romákkal kapcsolatos negatív sztereotípiák ellen. Minden évben más mottója van az eseménynek, amelynek oka, hogy kiemelten is felhívja a figyelmet egy-egy konkrét problémára, és ne csupán általánosságban foglalkozzon a romák helyzetével.

Ez az intervenció előtérbe helyezi a roma identitást, a romák nézőpontját, a roma közös-

ségben rejlő lehetőségeket és a roma részvétel jelentőségét. A program így motiválóan hathat a roma közösség önbecsülésére és érdekérvényesítésére, és lehetővé teszi a roma önmeghatározást. Ugyanakkor, a program lehetővé teszi a többségi társadalom számára, hogy úgy ismerje meg a romákat, ahogy ők magukat szeretnék bemutatni. Ezzel csökkenti annak a lehetőségét, hogy a roma identitást a többségi társadalom definíciói határozzák meg, hogy a romákat csupán bizonyos negatív sztereotípiákkal azonosítsák. Emellett csökkenti a romák kulturális elismerésének hiányát is. Az eseményen megjelenő kulturális programok lehetőséget adnak arra is, hogy pozitív kontaktus jöjjön létre roma és nem roma magyarok között, ugyanakkor felhívják a figyelmet a romákat érő hátrányokra és diszkriminációra. Az események növelhetik a többségi társadalom tagjaiban a romákat érő strukturális egyenltlenségekkel kapcsolatos tudatosságot, ami az első lépés lehet a csoportok közötti szolidaritás felé.

Az eseményre évente egyszer kerül sor. Korábban minden évben Budapesten tartották, de 2019-ben Salgótarjánban rendezték meg. Az esemény ezért a romáknak csak szűkebb csoportját érheti el. A program kifejezetten a támogató nem roma embereket célozza meg, nem kifejezetten célja a romaellenes személyek megnyerése. Célja ugyanakkor a közvélemény formálása információátadáson és roma példaképek, hősök bemutatásán keresztül. A program hatásairól vagy fogadtatásáról eddig nem készült felmérés.

MEGVITATÁS

A társadalmi változáshoz több út is vezethet. Az intervenciók tervezésének egyik kihívása az, hogyan válasszuk ki a megfelelő

módszert arra, hogy egy adott célcsoportot hozzásegítsük az attitűdbeli változásokhoz, amely pillérévé válhat a társadalmi változásnak. Ha a többségi társadalom szempontjából közelítünk, ennek tagjai elsősorban a csoportközi harmónia megteremtésére és a csoportok közötti hasonlóságok felfedezésére motiváltak. Eközben a kisebbségi csoport a saját identitása erősítésében és jogai védelmében érdekelt leginkább (Saguy és mtsai, 2008). Mind a többség előítéleteinek a csökkentése, mind a kisebbség aktivizmusának, és a többség szövetséges cselekvésének támogatása fontos célok, de az intervenciók tervezésekor csak ritkán merül fel célként mindezek együttes figyelembevétele.

A romaellenesség különböző dimenziói önmagában is tovább árnyalják a képet. Az intervenciók tervezésénél tudatosítani kell, hogy a sztereotípiák jelenléte, az előítélet tagadása vagy a romák kulturális elismerésének hiánya-e az, ami az adott kontextusban a probléma magját jelenti. A kontrollált kísérleti körülmények között és a terepen végzett vizsgálatok egyaránt a normák fontos szerepét emelik ki az előítélet-csökkentésben. Egy-egy beavatkozás sikere szempontjából meghatározó, hogy a résztvevők az előítélet-mentességet támogató vagy éppen az előítéletet fenntartó normát érzik-e a saját környezetükben (Kende és mtsai, 2017).

A vizsgálatok túlnyomó része a direkt vagy indirekt kontaktus hatását (lásd Pettigrew és Tropp, 2008), kisebb részük pedig az egyéb kognitív beavatkozások (pl. személyes identitás vagy csoportidentitás manipulációja) hatását vizsgálta (lásd Kende és mtsai, 2018). Jellegetes mintázatként megállapítható, hogy a pozitív csoportközi találkozás élménye önmagában nem biztos, hogy véleményváltozást okoz a romákkal kapcsolatban. Az intervenciók sikerességével kapcsolatos

inkonzisztens eredmények pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy a résztvevők egyéni különbségei, az alkalmazott módszer kidolgozottsága, a módszer és a célközönség összeillése, az előítélet vizsgált dimenziói és a specifikus kontextus, amelyben az intervenció létrejön, mind szerepet kapnak abban, hogy egy intervenció képes-e hatást kiváltani és milyen dimenzióban hat.

A gyakorlatban használt intervenciók a kutatási eredményeket csupán részben veszik figyelembe, és hatásvizsgálatok híján kevés a tudásunk arról, hogy a módszerek mennyire hatékonyak, illetve hatékonyságuk miben áll (Kende és mtsai, 2018). Mindenképpen komoly problémát jelent, hogy az intervenciók csak részben adaptálják a kutatási eredményeket programjaikban, és eredményességükről többnyire anekdotikus információk állnak csak rendelkezésre. Ugyanakkor rendelkezésre áll már néhány, terepen zajló intervenciót vizsgáló tanulmány, amelyek jó kiindulásként szolgálhatnak. Viszont ezek eredményei is felvetnek további kérdéseket és limitációkat az intervenciók számára. A kontrollált körülmények között végzett kísérletek számos esetben csupán kismértékű hatást tudtak kiváltani egy-egy vizsgált dimenzióban, míg más dimenziókban hatástalanok maradtak (lásd „fast friends” módszer, Kende és mtsai, 2016; élő könyvtár módszer, Orosz és mtsai, illetve Groyecka és mtsai, 2019), vagy akár negatív hatást értek el (lásd Lantos és mtsai, 2018).

Az edukatív intervencióknál, amelyek elsősorban a többségi társadalomra fókuszálnak, nehézséget jelent, hogy kevésbé támogató normatív környezetben ellenállást válthatnak ki, különösen, ha kötelező jelleggel vezetik be őket (pl. iskolai vagy munkahelyi környezetben). Sok múlik tehát a módszer érzékeny és rugalmas adaptálásán a célközön-

ség sajátosságait figyelembe véve. Az edukatív intervenciók nagyrészt a véleményváltásra teszik a hangsúlyt, miközben a kutatási adatok azt támasztják alá, hogy éppen ebben a dimenzióban a legnehezebb mérhető változást elérni. Bár kevésbé elterjedt, de találtunk arra példát, hogy egy intervenció közvetlenül cselekvésre ösztönözzön (lásd Tollfosztás workshop, Lantos és mtsai, 2018).

A kontaktusalapú intervenciók előnye, hogy a valódi találkozás erősebben hat az érzelmekre, és megadja a lehetőséget a többségi és kisebbségi nézőpontok egyidejű figyelembevételére, ugyanakkor vigyázni is kell ezek egyensúlyára. Fontos figyelni például a csoportközi harmónia megteremtésének és a fennálló csoportközi feszültség kezelésének arányos kommunikálására (Wright és Baray, 2012). A kisebbségi nézőpont leginkább akkor biztosított, ha a roma emberek részesei az intervenciók tervezésének és kivitelezésének. Ha a többségi csoport a program kivitelezője, akkor könnyebben háttérbe szorul a roma identitás témája és a romák kulturális elismerése és ágenciája.

Végül a nyilvános, demonstratív intervenciók elsősorban a kisebbség nézőpontját jelenítik meg, azt közvetítik a többségi társadalom felé. E programok nagy előnye tehát, hogy a romák kompetens szereplőivé válnak a róluk való kommunikációnak. Ez alapján várható, hogy a roma önazonosság szempontjából fontos szerepet töltenek be ezek az intervenciók. Azonban korábbi idevágó kutatások hiányában az nehezen megmondható, hogy mennyire képesek a többségi társadalom szemléletformálására. A programok nem roma résztvevői szempontjából azonban elmondható, hogy ezek a demonstratív intervenciók egyszerre valósítják meg a pozitív csoportközi kontaktust és növelik a társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos tudatos-

ságot, így feltételezhető az általános mobilizáló hatásuk.

Összességében elmondható, hogy rendkívül fontos, hogy az intervenciók praktikus szempontokat kövessenek, és a helyi igényekre szabják őket. Ugyanakkor elméleti megfontolásokat is érdemes lenne figyelembe venni azzal kapcsolatban, hogy a korábbi kutatások alapján várhatóan egy adott kontextusban milyen módszer működik és mi nem. Egy további átfogó probléma, hogy számos intervenció limitált időkeretben zajlik, nem jellemző az utánkövetés, így a program hosszú távú hatása, fenntarthatósága nem biztosított. Ennek okai elsősorban a finanszírozásban keresendők. A pályázati keretekben megvalósított intervenciók nem teszik lehetővé sem a hatásvizsgálatok elvégzését, sem a hosszú távra történő tervezést (Kende és mtsai, 2018).

Ajánlások a jövő intervenciói számára

Mivel a romaellenesség hatásai a társadalmi élet szinte minden területére kiterjednek, ezért egy problémaérzékeny és hatékony intervenció megtervezésénél fontos specifikusan azonosítani a problémát, amelyre a beavatkozás irányul, és annak tükrében keresni a megfelelő intervenciók módszert. A megfelelő intervenció kiválasztásában pedig elengedhetetlen a gyakorlati helyzet ismerete mellett az elméleti megalapozottság. Például egy ellenséges környezetben kevésnek bizonyulhat egy kellemes személyközi találkozás: fontos hangsúlyt adni annak, hogy a találkozás csoportközi, és érdemes nyíltan kommunikálni a támogató referenciacsoport normáit. Tehát hiába motiválja az intervenciót a jóindulat, a hatás akár a kívánttal ellentétes is lehet.

A kelet-közép európai kontextus sajátos kihívásokat rejt az antidiszkriminációs intervenciók számára. A romák itt nagy létszám-

ban élnek, és az országok sajátos történelmi tapasztalatai, jelenlegi politikai berendezkedése és gazdasági körülményei miatt a többségi társadalom a roma kisebbség jelenlétét gyakran fenyegetőnek éli meg (Kende és mtsai, 2020). Ennek következtében a multikulturális normák gyengék, az előítéletek pedig akár nyíltan is kifejezésre jutnak. Ehhez kapcsolódóan fontos lehet az intervenciókban az empátián túl a biztonságérzet kialakítása és a csoportok közötti bizalom felkeltése. A társadalmi kontextus szerepe nemcsak a térségek vagy országok viszonylatában fontos, hanem a mikrokörnyezetben is. Az adott város, iskola vagy közösség normáit, romákhoz való viszonyulását fontos figyelembe venni egy-egy intervenciók módszer kiválasztásakor, adaptálásakor.

A szakirodalom összegzése alapján megállapítható, hogy a többségi társadalom megszólításánál egyszerre fontos az előítéletek csökkentésére és a szolidaritás és támogató cselekvés növelésére koncentrálni. Érdekes módon az elképzelt kontaktus módszere a laborban sokat tesztelt (lásd például Crisp és mtsai, 2010), de nem találkoztunk vele a terepen megvalósuló intervenciók között. Ezt az egyre megalapozottabb empirikus tudást érdemes áttemelni a gyakorlatba, hiszen ez egy kontextustól független, univerzálisan felhasználható eszköz lehet. Egy interakció elképzelése várhatóan kevésbé vált ki szorongást vagy ellenállást, és csökkenti a fenyegetettség érzését a csoportok között (Asbrock és mtsai, 2013). Emiatt az indirekt kontaktus alkalmas lehet kifejezetten előítéletes vagy ellenálló csoportoknál, vagy egy tényleges kontaktushelyzet előkészítésénél. Ha pedig egy eleve nyitott célközönségről van szó, érdemes a többségi résztvevőket direkt módon is arra bátorítani, hogy legyenek a romák szövetségesei, vállaljanak részt a társadalmi változásban.

Az intervenciók akkor lehetnek a leghitelesebbek, ha roma emberek is részt vesznek a tervezésükben és kivitelezésükben. A roma csoporttagok részvételével kaphat hangsúlyt a roma identitás, amely forrása lehet a roma közösség megerősödésének és a romák kollektív cselekvésének. Különösen fontos a roma identitás vagy a romák nézőpontjának hangsúlyozása, amikor egy intervenció a csoportközi kontaktus eszközével él, hogy elkerüljük a pozitív csoportközi kontaktus demobilizáló hatását a kisebbségi csoporttagok körében (Dixon és mtsai,

2010). Ugyanakkor szükség van arra is, hogy a romák kollektív cselekvéséhez a nem romák szövetségesként csatlakozzanak, és ebben fontos szerepe van a pozitív csoportközi kontaktusnak (Reimer és mtsai, 2017).

A társadalmi változás elérése, ami mind az előítélet-csökkentésben, mind a strukturális és politikai változásban megnyilvánulhat, a többségi társadalom és a roma közösség közös ügye. A szociálpszichológiai elméletek és módszerek kontextusra szabott, érzékeny alkalmazása pedig hozzájárulhat a tényleg és tartós változás eléréséhez.

SUMMARY

THE THEORY AND PRACTICE OF INTERVENTIONS TO REDUCE ANTI-ROMA PREJUDICE

Background and aims: The goal of the present study was to summarize the theory and research about prejudice reduction interventions, and specifically about reducing anti-Gypsyism.

Methods: Besides summarizing the empirical research findings, we present the main characteristics of field interventions in Hungary from the last decade and assess some of them as good practices. Finally, we make some recommendations on the selection and implementation of interventions to reduce anti-Gypsyism.

Results: When it comes to interventions, it is important to consider the specific dimensions of anti-Gypsyism: the endorsement of openly expressed, traditional negative stereotypes; the denial of prejudice in the form of modern racism; and the lack of cultural recognition. Lab and field studies supported the influence of norms in the effectiveness of prejudice-reduction methods and demonstrated that some dimensions of anti-Gypsyism are especially resistant to change. We categorized interventions into three groups that aim to reduce prejudice in different ways: educative, contact-based and demonstrative interventions. These interventions can be distinguished by their underlying theoretical background, their target groups and their applied methods.

Discussion: Considering the general psychological mechanisms enabling social change, interventions need to reduce prejudice and facilitate supportive behaviour and solidarity among the majority. At the same time, it is also important to take the characteristics of the specific context into account, thus interventions need to be adapted to local conditions. Those interventions can be the most credible, where Roma people participate in the design and implementation of the intervention. They can highlight that Roma identity can be the source of the empowerment of Roma community and collective action.

Keywords: anti-Gypsyism, prejudice-reduction, intervention, collective action

IRODALOM

- ALLPORT, G. W. (1954): *On the nature of prejudice*. Addison-Wesley, Boston, MA.
- ARON, A., MELINAT, E., ARON, E. N., VALLONE, R. D., BATOR, R. J. (1997): The experimental generation of interpersonal closeness. A procedure and some preliminary findings. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23(4). 363–377.
- ASBROCK, F., GUTENBRUNER, L., WAGNER, U. (2013): Unwilling, but not unaffected. Imagined contact effects for authoritarians and social dominators. *European Journal of Social Psychology*, 43(5). 404–412.
- ATHERTON, G., SEBANZ, N., CROSS, L. (2019): Imagine all the synchrony: The effects of actual and imagined synchronous walking on attitudes towards marginalised groups. *PloS One*, 14(5). e0216585.
- BADEA, C., SHERMAN, D. K., BINNING, K. R., EHRET, P. J., BOZA, M., ERNST-VINTILA, A., LASTICOVA, B., MAHFUD, Y., MINESCU, A., O'CONNOR, A., PANTYA J., POSLON, X. D., KENDE, A. (2021): Conformity to group norms. How group-affirmation shapes collective action. Kézirat elbírálás alatt.
- BRUNEAU, E., SZEKERES, H., KTEILY, N., TROPP, L. R., KENDE, A. (2020): Beyond dislike. Blatant dehumanization predicts teacher discrimination. *Group Processes & Intergroup Relations*, 23(4). 560–577.
- CERNAT, V. (2011): Extended contact effects. Is exposure to positive outgroup exemplars sufficient or is interaction with ingroup members necessary? *The Journal of Social Psychology*, 151(6). 737–753.
- CIALDINI, R. B., KALLGREN, C. A., RENO, R. R. (1991): A focus theory of normative conduct. A theoretical refinement and reevaluation of the role of norms in human behavior. *Advances in Experimental Social Psychology*, 24. 201–234.
- COUNCIL OF EUROPE (2012): *Human Rights of Roma and Travellers in Europe*. Council of Europe Publications, Strasbourg. https://www.coe.int/t/commissioner/source/prems/prems79611_GBR_CouvHumanRightsOfRoma_WEB.pdf (Letöltés ideje: 2020. szeptember 2.)
- CRISP, R. J., HUSNU, S., MELEADY, R., STATHI, S., TURNER, R. N. (2010): From imagery to intention. A dual route model of imagined contact effects. *European Review of Social Psychology*, 21(1). 188–236.
- CUDDY, A. J., FISKE, S. T., GLICK, P. (2007): The BIAS map. Behaviors from intergroup affect and stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(4). 631–648.
- DAVIES, K., WRIGHT, S. C., ARON, A., COMEAU, J. (2013): Intergroup Contact through Friendship. Intimacy and Norms. In Hodson, G., Hewstone, M. (eds): *Advances in Intergroup Contact*. Psychology Press, New York, NY. 200–229.
- DITLMANN, R. K., SAMII, C., ZEITZOFF, T. (2017): Addressing violent intergroup conflict from the bottom up? *Social Issues and Policy Review*, 11(1). 38–77.
- DIXON, J., TROPP, L. R., DURRHEIM, K., TREDOUX, C. (2010): “Let them eat harmony” prejudice-reduction strategies and attitudes of historically disadvantaged groups. *Current Directions in Psychological Science*, 19(2). 76–80.

- DIXON, J., DURRHEIM, K., STEVENSON, C., CAKAL, H. (2016): From prejudice reduction to collective action. Two psychological models of social change (and how to reconcile them). In Sibley, C. G., Barlow, F. K. (eds): *Cambridge Handbook of the Psychology of Prejudice*. Cambridge University Press, Cambridge. 481–499.
- FARKAS, L. (2014): *Report on discrimination of Roma children in education*. European Commission, Brussels. http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_childdiscrimination_en.pdf (Letöltés ideje: 2020. augusztus 26.)
- FAZIO, R. H., POWELL, M. C., HERR, P. M. (1983): Toward a process model of the attitude–behavior relation. Accessing one’s attitude upon mere observation of the attitude object. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44(4). 723–735.
- FRA (2018): *A persisting concern: anti-Gypsyism as a barrier to Roma inclusion*. Publications Office of the European Union, Luxembourg. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-anti-gypsyism-barrier-roma-inclusion_en.pdf (Letöltés ideje: 2021. április 19.)
- GROYECKA, A., WITKOWSKA, M., WRÓBEL, M., KLAMUT, O., SKRODZKA, M. (2019): Challenge your stereotypes! Human Library and its impact on prejudice in Poland. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 29(4). 311–322.
- HÄSSLER, T., ULLRICH, J., BERNARDINO, M., SHNABEL, N., VAN LAAR, C., LANTOS, N. A., KENDE, A., ... UGARTE, L. M. (2020): A large-scale test of the link between intergroup contact and support for social change. *Nature Human Behaviour*, 4(4). 380–386.
- HOPKINS, N., BLACKWOOD, L. (2011): Everyday citizenship: Identity and recognition. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 21(3). 215–227.
- KARDOS P., NYÁRI G. (2004): *Cigánylabirintus*. Jonathan Miller Kft., Budapest.
- KENDE, A., HADARICS, M., BIGAZZI, S., BOZA, M., KUNST, J. R., LANTOS, N. A., ... URBIOLA, A. (2020): The last acceptable prejudice in Europe? Anti-Gypsyism as the obstacle to Roma inclusion. *Group Processes & Intergroup Relations*. 1368430220907701.
- KENDE A., LANTOS N. A. (2016): A kontaktusalapú előítélet-csökkentés lehetőségei és korlátai. Egy intervenció tapasztalatai. Különszám Neményi Mária köszöntésére. *Társadalomtudományi Szemle*, 6(2). 38–60. doi: 10.18030/socio.hu.2016.2.38 http://socio.hu/uploads/files/2016_2/kende.pdf (Letöltés ideje: 2021. április 19.)
- KENDE, A., TROPP, L., LANTOS, N. A. (2016): Testing a contact intervention based on intergroup friendship between Roma and Non-Roma Hungarians. Reducing bias through institutional support in a non-supportive societal context. *Journal of Applied Social Psychology*, 47(1). 47–55.
- KENDE, A., HADARICS, M., LÁŠTICOVÁ, B. (2017): Anti-Roma attitudes as expressions of dominant social norms in Eastern Europe. *International Journal of Intercultural Relations*, 60. 12–27. doi: 10.1016/j.ijintrel.2017.06.002
- KENDE, A., NYÚL B., HADARICS M., WESSENAUER V., HUNYADI B. (2018): Antigypsyism and Antisemitism in Hungary. Report based on international research analysis, meta-analysis of empirical studies, experimental survey and intervention assessment. *Combating Diverse Expressions of Antisemitism and Antigypsyism by Effective Psychological Interventions*

- in Intergroup Relations*. EVZ Funding Programme Facing Antisemitism and Antigypsyism, Budapest.
- KERESZTES-TAKÁCS, O., LENDVAI, L., KENDE, A. (2016): Romaellenes előítéletek Magyarországon: Politikai orientációtól, nemzeti identitástól és demográfiai változóktól független nyílt elutasítás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 71(4). 609–627.
- KUCHENBRANDT, D., EYSSEL, F., SEIDEL, S. K. (2013): Cooperation makes it happen. Imagined intergroup cooperation enhances the positive effects of imagined contact. *Group Processes & Intergroup Relations*, 16(5). 635–647. doi: 10.1177/1368430212470172
- KLIGMAN, G. (2001): On the social construction of “otherness” identifying “the Roma” in post-socialist communities. *Review of Sociology*, 7(2). 61–78.
- KTEILY, N., BRUNEAU, E., WAYTZ, A., COTTERILL, S. (2015): The ascent of man. Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 109(5). 901–931. doi: 10.1037/pspp0000048
- LANTOS, N. A., MACHER, J., KENDE, A. (2018): Előítélet-csökkentés és mobilizáció a romák érdekében. A Tollfosztás-workshop hatásvizsgálata. *Alkalmazott Pszichológia*, 18(4). 35–55.
- MCBRIDE, M. (2015): *What works to reduce prejudice and discrimination? A review of the evidence*. Research report funded by the Scottish Government, Social Research Series, Edinburgh.
- MCCONAHAY, J. B. (1983): Modern racism and modern discrimination. The effects of race, racial attitudes, and context on simulated hiring decisions. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 9(4). 551–558.
- OROSZ, G., BÁNKI E., BŐTHE B., TÓTH-KIRÁLY I., TROPP, L. R. (2016): Don't judge a living book by its cover. Effectiveness of the living library intervention in reducing prejudice toward Roma and LGBT people. *Journal of Applied Social Psychology*, 46(9). doi: 10.1111/jasp.12379
- OROSZ, G., BRUNEAU, E., TROPP, L. R., SEBESTYÉN, N., TÓTH-KIRÁLY, I., BŐTHE, B. (2018): What predicts anti-Roma prejudice? Qualitative and quantitative analysis of everyday sentiments about the Roma. *Journal of Applied Social Psychology*, 48(6). 317–328.
- PALUCK, E. L., GREEN, D. P. (2009): Prejudice reduction. What works? A review and assessment of research and practice. *Annual Review of Psychology*, 60(1). 339–367.
- PETTIGREW, T. F., TROPP, L. R. (2006): A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5). 751–783.
- PETTIGREW, T. F., TROPP, L. R. (2008): How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38(6). 922–934.
- PRATI, F., LOUGHNAN, S. (2018): Imagined intergroup contact promotes support for human rights through increased humanization. *European Journal of Social Psychology*, 48(1). 51–61. doi: 10.1002/ejsp.2282
- REICHER, S., CASSIDY, C., WOLPERT, I., HOPKINS, N., LEVINE, M. (2006): Saving Bulgaria's Jews. An analysis of social identity and the mobilisation of social solidarity. *European Journal of Social Psychology*, 36(1). 49–72.
- REIMER, N. K., BECKER, J. C., BENZ, A., CHRIST, O., DHONT, K., KLOCKE, U., ... HEWSTONE, M. (2017): Intergroup contact and social change. Implications of negative and positive contact

- for collective action in advantaged and disadvantaged groups. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 43(1). 121–136.
- SAGUY, T., DOVIDIO, J. F., PRATTO, F. (2008): Beyond contact. Intergroup contact in the context of power relations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(3). 432–445.
- SELVANATHAN, H. P., TECHAKESARI, P., TROPP, L. R., BARLOW, F. K. (2018): Whites for racial justice. How contact with Black Americans predicts support for collective action among White Americans. *Group Processes & Intergroup Relations*, 21(6). 893–912.
- SIGONA, N. (2005): Locating ‘the Gypsy problem’. The Roma in Italy. Stereotyping, labelling and ‘nomad camps’. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(4). 741–756.
- SIMONOVITS, G., KÉZDI, G., KARDOS, P. (2018): Seeing the world through the other’s eye. An online intervention reducing ethnic prejudice. *American Political Science Review*, 112(1). 186–193. doi: 10.1017/S0003055417000478
- SMITH, L. G., POSTMES, T. (2011): The power of talk. Developing discriminatory group norms through discussion. *British Journal of Social Psychology*, 50(2). 193–215.
- STEWART, M. S. (2012): *The Gypsy menace. Populism and the new anti-Gypsy politics*. Hurst & Company, London.
- THOMAS, E. F., MCGARTY, C. A. (2009): The role of efficacy and moral outrage norms in creating the potential for international development activism through group-based interaction. *British Journal of Social Psychology*, 48(1). 115–134.
- TROPP, L. R., PETTIGREW, T. F. (2005): Differential relationships between intergroup contact and affective and cognitive dimensions of prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(8). 1145–1158.
- VÁRADI, L. (2014): “Everyone who’s normal hates the Gypsies” – Prejudice in context. In *Youths Trapped in Prejudice*. Politische Psychologie. Springer VS, Wiesbaden. 159–204. https://doi.org/10.1007/978-3-658-05891-3_7
- VIDRA, Z., FOX, J. (2014): Mainstreaming of racist anti-Roma discourses in the media in Hungary. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 12(4). 437–455.
- VILLANO, P., FONTANELLA, L., FONTANELLA, S., DI DONATO, M. (2017): Stereotyping Roma people in Italy. IRT models for ambivalent prejudice measurement. *International Journal of Intercultural Relations*, 57. 30–41.
- WRIGHT, S. C., BARAY, G. (2012): Models of social change in social psychology. Collective action or prejudice reduction? Conflict or harmony. In Dixon, J., Levine, M. (eds): *Beyond prejudice. Extending the social psychology of conflict, inequality and social change*. Cambridge University Press, Cambridge. 225–228.
- WRIGHT, S. C., ARON, A., MCLAUGHLIN-VOLPE, T., ROPP, S. A. (1997): The extended contact effect. Knowledge of cross-group friendships and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(1). 73–90.
- WRIGHT, S. C., LUBENSKY, M. E. (2009): The struggle for social equality. Collective action versus prejudice reduction. In Demoulin, S., Leyens, J-P., Dovidio, J. F. (eds): *Intergroup misunderstandings: Impact of divergent social realities*. New York Psychology Press, New York. 291–310.

MELLÉKLET

A projektben vizsgált intervenciók áttekintő táblázata

	Típus	Intervenció	Célok/Tevékenység	Alapítvány és weboldal
1	Edukatív	Mentortársas – Társasjáték a mélyszegénységben élők oktatási sikerességéért	A társasjáték a szegénységben élők iránt érzékenyít, első sorban segítő szakmára készülő fiatalokat.	Shero Egyesület https://motivaciomuhely.hu/hu/kik-vagyunk/bemutakozas/
2	Edukatív	Hatékony Rendőrségi Igazoltatási Stratégiák Program (STEPS)	A STEPS program a rendőri igazoltatási gyakorlat elemzését és reformját célzó nemzetközi kezdeményezés, amelynek keretében rendőrök és civilek Bulgáriában, Spanyolországban és Magyarországon közösen vizsgálták, hogy az igazoltatások aránytalanul nagy számban érintenek-e egyes, a közhatalommal szemben sérülékeny társadalmi csoportokat. A kutatást a rendőrök célzott tréningje és érzékenyítése követte.	Magyar Helsinki Bizottság https://www.helsinki.hu/en/strategies-for-effective-police-stop-and-search-stepss-project-2007-2008/
3	Edukatív	Rendőrségi lépések az etnikai aránytalanságok kiküszöbölésére	A program célja az volt, hogy csökkentse az előítéleteséget és hozzájáruljon a tolerancián alapuló rendőrségi intézményi kultúra megvalósulásához. A képzések során a rendőrök előadások és workshopok keretében ismerkedhetnek meg a hazai és nemzetközi antidiszkriminációs szabályozással. Nagy hangsúlyt kapott a tréningek folyamán az, hogy résztvevők érzékennyé váljanak a kiszolgáltatott helyzetben lévő társadalmi csoportok problémái iránt.	Magyar Helsinki Bizottság https://www.helsinki.hu/rendorsegit-lepések-az-etnikai-aranytalanságok-kikuszobolesere/
4	Edukatív	SASTIPEN – „Egységügyyi egyenlőtlenségek csökkentése a roma közösségekben” program	A projekt célja az általános információgyűjtést követően, a romák és nem romák egészségügyi állapotának összehasonlítása, és javaslatok, közvetítő stratégiák kidolgozása, majd a döntéshozók elé terjesztése.	Khetanipe http://khetanipe.hu/programjaink/lezarult-programjaink/fopalyazokent-megvalositott-programok/sastipen-egeszseguyi-egyenlotlensegek-csokkentese-a-roma-kozossegekben-program/

	Típus	Intervenció	Célok/Tevékenységek	Alapítvány és weboldal
5	Edukatív	Érzékenyítő tréning	Roma érzékenyítő program: az előadók saját történeteiken, illetve a roma történelem egy-egy epizódján keresztül szeretnék segíteni a diákok együttlését.	Boldog Ceferino Alapítvány http://www.erdoldal.hu/erzekenyito-trening/
6	Edukatív	Rendhagyó történelemóra	A roma holokausztról és a cigányok történelméről bővebb ismereteket szerezhetnek a tanulók, segítve ezzel is a kölcsönös megismerést, amely segít leküzdeni a diszkrimináció és az előítélet láthatatlan falait.	Cigány Történeti, Kulturális, Oktatási és Holokauszt Központ https://www.cigany-holokauszt.info/2015-rendhagyto-tortenelem-ora-uszod
7	Edukatív	Önként a kirekesztés ellen	A cél egy olyan mintaprogram fejlesztése, amelyet alapítványok mintaként használhatnak annak érdekében, hogy nőjön a romák száma az integrált oktatásban. Roma és nem roma szülőkből álló helyi közösség építése, akik felszólalnak a jogaikért és kollektív cselekvésben vesznek részt a szegregáció felszámolása érdekében.	Esélyt a hátrányos helyzetű gyerekeknek Alapítvány (CFCF) http://cfcf.hu https://norvegsivilalop.hu/en/tamogatott/8136
8	Edukatív	Roma Mátrix – Közös akciók a rasszizmus, az intolerancia és a xenofóbia ellen.	„Lásd az embert” kampány tervezése, aminek célja a romákat érintő diszkrimináció megmutatása, a többségi társadalom romák iránti érzékenyítése. Céljuk a roma integráció és a rasszizmus csökkentése.	Jövőkerék http://jovokerék.hu/projektek/roma-matrix-kozos-akciok-rasszizmus-az-intolerancia-es-xenofobia-ellen-2012-2015
9	Edukatív	Szabadiskola	A cél a hátrányos helyzetű csoportok iránti érzékenyítés (hajléktalanok, szegények, nemi egyenlőtlenségek). Szolidaritást és politikai részvételt is facilitálják.	KrétaKör https://kretakor.eu/hu/post/szabadiskola-elso-3-eve/
10	Kontaktus-alapú, demonstratív	Színházzal az előítéletmentes fiatalokért	Szegénységgel, emberi jogokkal és kirekesztéssel kapcsolatos tudatosság növelése a drámapedagógia eszközeivel.	UCCU, TASZ, Gyerekesély Közhasznú Egyesület http://www.esely.org/kiadvanyok/2016_5/Esely_2016-5_3-2_Bass_Ertuk_es_veluk.pdf
11	Edukatív	Cigánylabirintus	Érzékenyítő játék diákoknak perspektívaváltásra épülő szerepjátékon keresztül.	Befogadó Társadalomért Egyesület https://bte7.webnode.hu/
13	Kontaktus-alapú	Mindenki más. Európa egy!	Roma integráció, többség körében előítélet-csökkentés alulról szerveződő közösségi, helyi akciók támogatásán keresztül.	Autonómia Alapítvány http://autonomia.hu/hu/programok/a-mindenki-mas-europa-egy/

	Típus	Intervenció	Célok/Tevékenységek	Alapítvány és webloldal
14	Kontaktus-alapú	ELTÁV-program	A Katona József Színház és az Autonómia Alapítvány projektje színházi alkotókkal és civilekkel, nézőkkel közösen, a társadalmi felelősségvállalás jegyében.	Autonómia Alapítvány http://autonomia.hu/
15	Kontaktus-alapú	Interaktív foglalkozások a cigány kultúráról és identitásról, rendhagyó városi séta a társadalmi párbeszédért	Kontaktus-alapú előítélet-csökkentő program: általános és középiskolás diákoknak teremt lehetőséget a találkozásra és a beszélgetésre roma fiatalokkal. A városi séta során pedig roma önkéntesek mutatják be a nyolcadik kerületet az érdeklődőknek személyes történeteiken keresztül.	UCCU Roma Informális Oktatási Alapítvány http://www.uccualapitvany.hu/
16	Kontaktus-alapú, demonstratív	Csinájj Filmet! – Éljük meg együtt!	A cél a gyermekothonokban és javítóintézetekben nevelkedő roma és nem roma gyerekek közti előítéletek feloldása – a művészetterápia, a közös alkotás eszközeivel –, együttműködést és egymás kölcsönös elfogadását kialakítani közöttük.	Gyerekszem Egyesület http://gyerekszemegyesulet.hu/
17	Kontaktus-alapú, demonstratív	Színes Gyöngyök: „Ízeiken át a szívekhez”	Roma nők főzőprogramja romáknak és nem romáknak	Színes Gyöngyök Egyesület http://szinesgyongyok.hu/
18	Edukatív, kontaktus-alapú, demonstratív	Tollfoslás workshop	Előítélet-csökkentés és szolidaritás növelése a romák felé, egy workshop keretein belül középiskolások és egyetemisták körében	Független Színház http://fuggetlenszin haz.blogspot.hu/p/tollfoslas.html
19	Kontaktus-alapú	Élő Könyvtár	Egyéni beszélgetés hátrányos helyzetű csoportok tagjaival, köztük roma emberekkel	Council of Europe, UNHCR, European Youth Foundation https://www.coe.int/en/web/youth/living-library
20	Kontaktus-alapú	Rendezd át!	A program célja, hogy a társadalmilag sérülékeny, negatívan megítélt, kirekesztett csoportokat támogassa önismeretük megszerzésében, önbizalmuk, önkifejezésük erősítésében, annak érdekében, hogy tudatosan és magabiztosan szervezzék életüket közösségeikben és a társadalomban.	Pécsi Playback Színház http://ppsz.hu

	Típus	Intervenció	Célok/Tevékenységek	Alapítvány és weboldal
21	Kontaktus-alapú	Keresztutak Pátkán	A projekt célja, hogy csökkentse az etnikai feszültséget Pátkán. A projekt egyedi integrációs programra épül, mely a település ún. cigány utcáiban lakó fiatalok és családjaik bevonása és helyzetbe hozása mellett a település egész társadalmát együtt aktivizálja.	Szabad Tér Egyesület http://www.szabadteregyesulet.hu/
22	Kontaktus-alapú	Fair play a pályán és fair play az életben	Futballozás társadalmilag sérülékeny csoportok tagjai körében. Helyi szereplők bevonása a mérkőzésekbe, párbeszéd és együttműködés elősegítése közös sport segítségével.	Oltalom Sportegyesület http://utcaifoci.hu
23	Kontaktus-alapú	A toleráns ifjúsáért	Hátrányos helyzetű fiatalok egészségfejlesztése, hogyan küzdenek meg a diszkriminációval és harcoljanak az egyenlőségért.	Heuréka Egyesület http://heureka.lesulet.hu/
24	Kontaktus-alapú	Bagázs IKSZ (önkéntes program)	Érzékenyítés a többségi társadalom körében középiskolás önkéntesek helyi roma integrációs programba való bevonása által.	Bagázs Közhasznú Egyesület https://bagazs.org/iksz-gyerekprogram/
25	Kontaktus-alapú	Bodogózó Büfő és Gyors-étterem	Gasztrobár létrehozása a romákkal kapcsolatos előítéletek csökkentése, valamint a helyi közösség megerősítése érdekében.	Közért Egyesület https://norvegivilalap.hu/en/tamogatott/3880
26	Kontaktus-alapú, demonstratív	Meséld el képekben!	Közösségi filmkészítő műhely roma fiataloknak.	Délkör Alapítvány https://norvegivilalap.hu/en/tamogatott/8475
27	Edukatív	Stories that Move (STM)- Online eszköztár a diszkrimináció ellen	Ez az online tanulási csomag Európa különböző részeiről származó fiatalok személyes történeteire alapul. A weboldal oktatóknak és diákoknak kínál ingyenes tananyagokat, amelyek segítik a diverzitás és diszkrimináció témáival való megismerkedést és az azzal kapcsolatos önreflexiót.	Stories that Move https://www.storiesthatmove.org/hu/honlap/
28	Demonstratív	A Roma Búszkeség Napja	Egy évente egyszer megrendezésre kerülő esemény, amelynek célja a búszkeség, identitási és önbecsülés erősítése a roma közösségen belül, ennek kommunikálása a többségi társadalom felé, továbbá a figyelem felkeltése a romák társadalmi helyzetével kapcsolatban.	Idetartozunk Egyesület https://idetartozunk.org/roma-buszkeseg-napja/5/